

זכרונות

ברית העקדה ותיקון חטא אדם הראשון

יום הזיכרון

הזיכרון הוא חלק מהגדרת ראש השנה בתורה - "זכרון תרועה". חז"ל בחרו במושג זה לשמש כשמו של היום בתפילות - "יום הזיכרון". באופן פשוט היינו חושבים שהזיכרון קשור לכך שמדובר ביום הדין, שבו נזכרים כל מעשיו של האדם לפני ה'. אך במבט נוסף מתברר כי הוא נועד דווקא להוסיף ליום הדין את ממד הרחמים, וכדברי הגמרא "אמרו לפני [...] זכרונות - כדי שיבא לפני זכרוניכם לטובה" (ראש השנה לד ע"ב).³⁰ אך מי ערב לכך שכשניזכר לפני ה' ביום הדין אכן ניזכר לטובה?

בשני המאמרים הקודמים עסקנו בכוחם של השופר ושל ההמלכה להזכירנו לטובה לפני ה'. מדברי הגמרא עולה כי לא רק השופר פועל זאת אלא גם ברכת הזכרונות. מה יש בברכת הזכרונות שנותן לה את הכוח להזכירנו לטובה?

30. ראה בדברי המהר"ל: "ומזה הטעם לא נכתב גם כן בראש השנה הטעם שהוא יום הדין. מפני כי הדין מצד עצמו אינו מקובל ואינו נוח לאדם. ולכך לא תלה המועד בזה רק נכתב 'זכרון תרועה' והזכירה שנוכר על ידי תרועה לפני הקב"ה לטובה" (תפארת ישראל פרק כז).

עקדת יצחק

הפסגה של ברכת זכרונות היא עקדת יצחק, החותמת את הברכה.³¹ האם הזכרת העקדה משמשת לנו כטענה לכל שעת חירום או שיש לה קשר מהותי לראש השנה? כדי לברר שאלה זו, נחזור אל שאלת היסוד שעומדת במרכזו של הדין שבראש השנה (כפי שהתבאר במאמרים הקודמים) - שאלת הקשר והנתק שבין האדם לקב"ה, ונראה כי היא עומדת גם בליבה של פרשת העקדה.

כמו תקיעת השופר, שבה עסקנו במאמר הראשון, גם פרשת העקדה מתוארת במדרש כמי שבכוחה להפוך את מידת הדין למידת הרחמים:

רב ביבי בר אבא בשם רבי יוחנן אמר: עמד אברהם אבינו בתפלה ותחנונים לפני הקדוש ברוך הוא, ואמר לפניו: רבש"ע, גלוי וידוע לפניך בשעה שאמרת לי "קח נא את בְּנֵךְ אֶת יִצְחָק" (בראשית כב), היה בלבי מה להשיבך והיה בלבי מה לאמר - אתמול אמרת לי כי ביצחק יקרא לך זרע, ועכשיו אתה אומר לי והעלהו שם לעולה? אלא כשם שהיה לי מה להשיבך וכבשתי את יצרי ולא השבותיך, כחרש לא אשמע וכאלם לא יפתח פיו, כך כשיהיו בניו של יצחק באים לידי עבירות ומעשים רעים - תהא מזכיר להם עקדת יצחק אביהם, ועומד מכסא הדין לכסא רחמים ומתמלא עליהם רחמים ותרחם עליהם ותהפוך להם מדת הדין למדת רחמים. אימתי? "בְּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי" (ויקרא כג).

(ויקרא רבה כט ט)

31. "ועקדת יצחק לזרעו היום ברחמים תזכר ברוך אתה ה' זוכר הברית" (תפילת מוסף של ראש השנה). ראה פסחים קד ע"א, על הצורך שהנושא הסמוך לחתימה יעסוק בעניינה של חתימת הברכה.

מה יש בפרשת העקדה שמציב אותה בתפקיד זה? פרשת העקדה מעמידה במבחן העמוק ביותר את שאלת הקשר שבין האדם לקב"ה. אם נבחן את צווי העקדה מצד תוכנו - נגיע למבוי סתום, ולא נמצא הגיון לקיימו. הוא מתנגש עם רגשי אהבת האב לבנו, עם עקרונות המוסר, עם המלחמה בעבודה זרה, ועם האמונה בהבטחתו של הקב"ה אשר אמר "כִּי בִּיצְחָק יִקְרָא לְךָ זָרַע" (בראשית כא יב). על דבר זה אומר אברהם במדרש: "בשעה שאמרת לי קח נא את בנך את יחידך היה בלבי מה להשיבך והיה בלבי מה לאמר". מבחינת תוכן הציווי יכולות היו לעמוד טענות רבות לזכותו של אברהם, טענות שלכאורה אין עליהן מענה.

למרות זאת נענה אברהם לצו העקדה. להיענות זו אין צידוק מתוכנו של הציווי כפי שהוא מובן לאברהם. רק הקשר וההתמסרות של אברהם לאלוקיו והאמון המלא שיש לו בו,³² יכולים להיות תשתית להענות זו. אברהם הולך אל העקדה מצד מסירותו אל הצווי האלוקי כשלעצמו, ולא מצד ההגיון או ההזדהות עם תוכן הציווי כפי שהוא מובן לו. לאחר שתם הניסיון, וממד הקשר מתברר במלואו, שב לתמונה גם ממד התוכן. עתה מתברר שאכן הקב"ה כלל איננו חפץ במעשה זה אשר נוגד למוסר ולאמונה, ומעולם לא חפץ בנטילת חייו של יצחק, אלא רק בנכונות אשר מבטאת את עומק הקשר. המדרש מבטא זאת באופן חד:

כשאמרת ליך "קח נא את בְּנֶךָ" (בראשית כב) לא אמרתי שחטוהו אלא והעלהו, לשם חיבה אמרתי לך אסיקתיה וקיימת דברי ועתה אחתיניה [...] הדא הוא דכתיב "וְלֹא עָלְתָה עַל לְבָי" (ירמיה יט) זה יצחק.
(בראשית רבה נו ח)

32. טעמה ומשמעותה של ההתמסרות לקב"ה התבארו במאמר 'מלכויות'.

פרשת העקדה מגלה את הקשר המוחלט של אברהם ויצחק אל הקב"ה. מכוחה של העקדה מבקשים אברהם וצאצאיו שגם הקב"ה יחזור אל ממד הקשר המוחלט שלו אל בניו, ויגלה את רחמיו הגמורים עליהם. לכן, כאשר אנחנו מזכירים בברכת זכרונות את פרשת העקדה אנחנו חוזרים ונקשרים לקשר המוחלט עם הקב"ה, ולפיכך מתרחב מבטו של הדין מלהתרכז במישור המעשים, אל מישור הקשר השורשי שחזר והתהדק עתה, שבו אנו זכאים. דווקא מישור הקשר מעורר בנו את המחויבות העמוקה לקיום המצוות, לאורה של מסירות הנפש של אברהם אבינו.

ברכת זכרונות חותמת במילים "זוכר הברית". הברית הכרותה לדורות מלמדת שמה שהתגלה בעקידת יצחק אינו דבר מה מקרי או חולף. העקדה חשפה ועיצבה קשר קבוע בין הקב"ה לעם ישראל אליו אנו שבים בכל ראש השנה.

החזרה אל העקדה בברכת זכרונות חושפת את נקודת מסירות הנפש שקיימת גם בנו מכוחו של אברהם, וגם הקב"ה מתבונן דווקא אל השייכות שלנו למסירות נפש זו.

אמר הקב"ה, תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור
לכם עקדת יצחק בן אברהם, ומעלה אני עליכם כאילו
עקדתם עצמכם לפני.
(ראש השנה טז ע"א)

העקדה ופרשת גן עדן

נתבונן מעט יותר לעומקה של פרשת העקדה, ונעמוד על הקשר בינה ובין פרשת גן עדן. חז"ל רואים בדמותו של אברהם אבינו את מי שבו הוטבע הייעוד לתקן את חטא אדם הראשון:

א"ר לוי "הָאָדָם הַגָּדוֹל בְּעֵנָקִים" (יהושע יד) זה אברהם.
למה קורא אותו גדול? שהיה ראוי להבראות קודם
לאדם הראשון, אלא אמר הקב"ה שמא יקלקל ואין

מי שיבא לתקן תחתיו, אלא הרי אני בורא את האדם
תחלה שאם יקלקל יבא אברהם ויתקן תחתיו.
(בראשית רבה יד ו)

גדלותו של אברהם קשורה להתאמתו לתיקון חטא אדם הראשון.
פרשת העקדה שהיא ניסיונו הקשה ביותר של אברהם, נוטלת
חלק מרכזי בתיקונו של חטא זה, ומקרינה על תכניו של ראש
השנה.³³

בהתבוננות בפרשת העקדה ניכרים החוטים שמקשרים בינה
ובין פרשת גן עדן. התורה רומזת לקשר שבין הפרשיות בתיאור
המעשים עצמם וגם בתוצאותיהם. כנגד חטא אדם הראשון,
שתחילתו בלקיחה ("וַתִּקַּח מִפְּרִי" (בראשית ג ו), "וַלְקַח גַּם מֵעֵץ
הַחַיִּים" (שם פסוק כב)) נדרשת גם מאברהם בתחילת ניסיונו פעולת
לקיחה ("קַח נָא אֶת בְּנֶךְ אֶת יְחִידְךָ" (שם כב ב)). מכאן ואילך
משמשת הלקיחה לביטוי המרכזי של מאמצי אברהם לקיים את
הצווי ("וַיִּקַּח אֶת שְׁנֵי נְעָרָיו אֹתוֹ" (שם פסוק ג), "וַיִּקַּח אֶבְרָהָם אֶת
עֵצֵי הָעֵלֶה" (שם פסוק ו), "וַיִּקַּח בְּיָדוֹ אֶת הָאֵשׁ וְאֶת הַמַּאֲכָלֹת" (שם),
"וַיִּקַּח אֶת הַמַּאֲכָלֹת לְשַׁחַט אֶת בְּנוֹ" (שם פסוק י), גם סיומו הטוב
של הניסיון מתרחש על ידי לקיחה ("וַיִּקַּח אֶת הָאֵיל וַיַּעֲלֵהוּ לְעֵלֶה
תַּחַת בְּנוֹ" (שם פסוק יג)). ריבוי ביטויי הלקיחה מרמז כי מסירותו
של אברהם אבינו לעשות רצון יוצרו, גדולה מנטייתו של אדם
הראשון ללכת אחר יצרו, ומלמד על עומק התיקון שמתחולל על
ידי אברהם.

הקבלה משמעותית נוספת קיימת בין תיאור החטא עצמו ובין
שיא מעשה העקדה, באמצעות הביטוי 'שליחת יד'.³⁴ בפרשת אדם

33. על תפקידה של העקדה בתיקון חטא אדם הראשון כבר העיר ר"י אייכשיץ:
"וכבר נודע ענין עקדה להחליש כח של נחש מאדם הראשון" (יערות דבש חלק
א דרוש יא), ועמדו על כך כמה כותבים גם אחריו.

34. העיר על כך גם בשפת אמת: "כתיב 'ועתה פן ישלח ידו ולקח גם מעץ

הראשון משמשת שליחת היד כניסיון לגנוב את חיי הנצח ("וַעֲתָה פֶּן יִשְׁלַח יָדוֹ וְלָקַח גַּם מֵעֵץ הַחַיִּים" (שם ג כב)), בעוד במעשה העקדה היא מהווה ביטוי שיא לנכונותו של אברהם לוותר על קישורו לחיי הנצח למען עשיית רצון ה', שהרי בנו יחידו שאותו הוא עומד לעקוד, אמור להיות הממשיך של אברהם ("וַיִּשְׁלַח אֲבִרְהָם אֶת יָדוֹ וַיִּקַּח אֶת הַמֶּאֱכָלֶת לְשַׁחֵט אֶת בְּנוֹ" (שם כב י)).

ההקבלה קיימת גם בתוצאות מעשיהם של אדם ואברהם, בתיאור עונשה של חווה ("הֲרִבָּה אֲרִבָּה עֲצָבוֹנָךְ וְהֲרִנָּךְ" (שם ג טז)) שמתהפך בברכת אברהם ("וְהֲרִבָּה אֲרִבָּה אֶת זְרַעֲךָ" (שם כב יז)). בנוסף, הלהט והחרב שהוצבו לאחר חטא אדם הראשון כשמירה על הגן ("וַיִּגְרֹשׁ אֶת הָאָדָם וַיִּשְׁכַּן מִקֶּדֶם לְגַן עֵדֶן אֶת הַכְּרָבִים וְאֵת לֶהֱט הַחֶרֶב הַמְתֵּהֲפֶכֶת לְשֹׁמֵר אֶת דֶּרֶךְ עֵץ הַחַיִּים" (שם ג כד)), משמשים כחפצי המצווה בידיו של אברהם בשעת העקדה. האש מקבילה ללהט, והמאכלת מקבילה לחרב, ובעזרתם עושה אברהם את רצון ה' בפרשת העקדה. להט החרב השומרת מן העבירה מתהפכת לכלי של מצוה ומסירות נפש, בידיו של אברהם.

פרט לקשרים המילוליים הרבים, ישנו קשר עמוק בין הציוויים שניתנו לאדם הראשון ולאברהם אבינו. לאדם הראשון נאמר: "מִכָּל עֵץ הַגֵּן אָכַל תֹּאכַל: וּמֵעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרַע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ כִּי בְיוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת" (שם ב טז-יז). הקב"ה נותן לאדם הראשון את כל הטוב שבגן, ורק דבר אחד נאסר עליו – עץ הדעת טוב ורע. לעומתו, ציווי העקדה דורש מאברהם את הדבר שעבורו הוא הכל – את מיתת בנו שהוא עצמו ובשרו, ועמו את כל ההווה והעתיד שלו. אדם הראשון לא עמד בניסיון בדבר האחד שנאסר

החיים'. כי שורש של האדם היה בגן עדן כמו שכתוב 'וישם שם את האדם', אך על ידי החטא נגרש משם [...] ובאברהם אבינו עליו השלום כתיב 'וישלח אברהם את ידו', שמסר נפשו בזה הניסיון ונתעלה למעלה מן הטבע ונתאחז בעץ החיים" (שפת אמת ראש השנה תרסד ד"ה כתיב).

עליו, ואברהם שנועד לתקן את חטאו עמד בניסיון שעלול היה ליטול ממנו את הכל.

אייכה? - הנני!

עמדנו אם כן על רמזים רבים הקושרים בין הפרשיות, ועל כך שמעשיו של אברהם הם מעין חזרה למדרגת גן עדן. אך מהו הקשר המהותי בין הפרשיות, וכיצד מתקנת העקדה את חטא אדם הראשון?

הן בחטא אדם הראשון והן בעקדה, הנושא שעומד במוקד הפרשה הוא הקשר לקב"ה. אדם הראשון מתנתק מן הקב"ה בחטאו, ואברהם אבינו מתקשר אליו ודבק בו בהשמעו למצוותו. במובן רחב יותר - אדם הראשון מעביר את האנושות ממצב של קשר לקב"ה אל התנתקות ממנו, ואברהם מחולל את המעבר ההפוך אל מסירות גמורה לרצון ה'.

על מוקד החטא והעקדה ניתן ללמוד מתוך השוואת השיחה שבין הקב"ה לאדם הראשון לזו שבין הקב"ה לאברהם, והעמדתן זו מול זו מחדדת את הניגוד ביניהם. כאשר הקב"ה פונה לאדם הראשון, הוא שואל אותו "אֵיכָה" (שם ג ט). מילה זו מאפיינת היטב את הניתוק והמסך שבין אדם הראשון לאלוקיו, ומבטאת את העובדה שהקשר ביניהם נותק. לעומתה עומדת המילה "הַנְּנִי" (שם כב א) שנאמרת לראשונה מפי אברהם אבינו, והיא מבטאת קשר עמוק ונכונות שלמה להיענות לכל מה שיאמר הקב"ה, ללא תלות בתוכן.³⁵

חז"ל כבר עמדו על הקשר שבין שתי הפרשיות:

35. אמירה זו מקבילה לאמירת "נעשה ונשמע" במעמד הר סיני, שבה פותחת ברכת שופרות.

"וַיֵּרָא וְהָיָה אֵיל" (בראשית כב), רבי אליעזר אומר: מן ההרים בא שהיה רועה שם. רבי יהושע אומר: מלאך הביאו מגן עדן, ותחת עץ החיים היה רועה, ושותה מן המים שעוברין תחתיו, והיה ריחו של איל נודף בכל העולם. ואימתי נתן בגן? בין השמשות של ששת ימי בראשית.

(ילקוט שמעוני בראשית קא)

אברהם מממש בהקרכת האיל את כל אשר התכוון לבטא בהקרכת יצחק. לפי הסברו של רבי אליעזר, איל זה היה איל רגיל. אך רבי יהושע חושף ממד של עומק ואומר שהיה זה איל מיוחד שהובא מגן עדן וינק ממימיו של עץ החיים. המדרגה שאליה מגיע אברהם בניסיון העקדה, מחזירה אותנו אל איכות רוחנית שנגנזה מאז גורש האדם בחטאו מגן עדן ונחסמה דרכו אל עץ החיים. עץ החיים מבטא את הקשר העצמי המלא שבינינו לקב"ה.³⁶ קשר זה הוא הממד המכונן בניסיון העקדה, אשר אבד לאדם הראשון כשהתנתק מהקב"ה אל עץ הדעת טוב ורע. קשר זה הושב לעולם על ידי אברהם אבינו.

מקום האושר

בעומקה של ההשוואה בין אדם הראשון לאברהם עומדת השאלה היכן מצויים החיים המלאים והשלמים. אדם הראשון הלך אחר אשליית הנחש שטען שאושר החיים מצוי בניתוק מהקב"ה. לעומתו, אברהם אבינו היה נכון להקריב את החיים ואת אושרם למען הדבקות בקב"ה. כך גילה כי דווקא המסירות הגמורה היא

36. על הקשר בין הדבקות לעץ החיים ראה למשל בדברי המהר"ל: "ודבר זה הוא התדבקות בחיים כי התדבקות שהוא בפנים הוא מדריגת החיים וכמו שבארנו זה באריכות בהקדמת הפרקים עיין שם. ודבר זה רמזה התורה 'ועץ החיים בתוך הגן', הרי כי עץ החיים הוא באמצע לקבל החיים ממקור העליון" (נתיבות עולם נתיב העבודה פרק ה).

היא מקורם האמיתי של החיים והברכה. "ויאמר בי נשבַעתי נאם ה' כי יען אשר עשית את הדבר הזה ולא חשכת את בנגך את יחידך: כי ברוך אברכה והרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים וירש זרעך את שער איביו" (שם כב טז-יז).³⁷

כפי שהזכרנו, ברכתו של אברהם - "כי ברוך אברכה והרבה ארבה את זרעך" (שם פסוק יז), עומדת למול קללתה של האשה - "הרבה ארבה עצבונך והרנג" (שם ג טז). הקבלה זו היא חלק מתמונה רחבה יותר של היחס בין עונשו של אדם הראשון למפעל חייו של אברהם. עונשה של חווה שהפך את הולדת הבנים לתהליך קשה, חל באופן מיוחד על אברהם ושרה לאורך שנים רבות בתחילת חייהם, בשנות העקרות. אך בשיאם של חייו, בניסיונו העשירי המגלה את מלוא דבקותו בקב"ה, אברהם מתברך בברכה המתקנת את קללת אדם הראשון - "כי ברוך אברכה והרבה ארבה את זרעך ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים" (שם כב יז). כשם שקלקולו של אדם הראשון מביא על האנושות קללה, תיקונו של אברהם אבינו מביא ברכה לכל באי עולם אשר עוברים לפני ה' כבני מרון בר"ה - "והתברכו בזרעך כל גווי הארץ עקב אשר שמעת בקלי" (שם יח).

זכרנו בזיכרון טוב

את דברינו פתחנו בשאלה, מניין לנו שניזכר דווקא לטובה ביום הזיכרון. התשובה לכך ניתנת בחלקה האחרון של ברכת זכרונות, הפותחת בבקשת "זכרנו בזיכרון טוב לפניך". בניגוד לזיכרון רגיל, הממוקד רק במאורעות הגלויים, הברכה מכוונת לזיכרון עמוק שלוקח אותנו אל התרחשות העקדה, ואל עומק הקשר שהיא

37. מסירות הנפש וקבלת הברכה קשורות זו לזו. תחילתה של מסירות הנפש בהכרה שהקב"ה הוא מקור החיים. כשהכרה זו הופכת למודעות ממשית של האדם, היא מהווה מקור לתנועת מסירות הנפש, המחזירה את החיים למקורם, וגם משמשת למקור הברכה, המקבלת תוספת חיים ממקורם.

חוללה: "וזכר לנו ה' אלוקינו את הברית ואת החסד ואת השבועה אשר נשבעת לאברהם אבינו בהר המוריה" (תפילת מוסף של ראש השנה). הברית, שהיא הביטוי החזק ביותר לקשר הדדי בין שני שותפים, והשבועה, שיש בה התחייבות מוחלטת של הקב"ה, הן תולדותיו של קשר נצחי שאין לו ביטול, שכוננה מסירות הנפש של פרשת העקדה.

בעמדנו לדין איננו מבקשים לטשטש את הזיכרון ולהתכחש למה שאירע השנה, שהרי "וזכר כל הנשכחות אתה הוא מעולם ואין שכחה לפני כסא כבודך" (שם). נהפוך הוא, אנו מבקשים להעמיק עוד יותר את הזיכרון, אל הקשר המוחלט שבינינו, שאיננו חולף ואין לו שכחה "ועקדת יצחק, לזרעו היום ברחמים תזכור" (שם).

בניגוד לפרשת אדם הראשון שבה עיצב הנחש אצל האדם את התפיסה שהרצון האלוקי והרצון האנושי מנוגדים זה לזה ומתחרים זה בזה, מציגה חתימת הברכה את התפיסה ההפוכה שמשתקפת ממעשיו המתוקנים של אברהם. תפיסה זו מלמדת שהרצונות של האדם ושל הקב"ה יכולים לא רק להיפגש, אלא אף להתמזג זה בזה. אברהם יכול להתמלא בנכונות לעשות את רצון ה' במקום את רצונו שלו - "וכבש רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם" (שם), והקב"ה יכול לכבוש את כעסו ולרצות בעמו ישראל - "כן יכבשו רחמיך את כעסך מעלינו" (שם). פינוי רצונו של כל אחד מפני רצונו של הזולת, בכוחו להביא למקום חדש של מפגש עמוק בין שני הרצונות.

ברכת זכרונות מבקשת להפגיש גם אותנו מחדש עם נקודת מסירות הנפש העמוקה של אבותינו. כשעומדים אנו בר"ה לדין על הקשר שבינינו לקב"ה בשנה שחלפה, ואנו חוזרים וקושרים עצמנו למסירותו של אברהם אבינו בעקדה, עומדת הברית לזכותנו ומגלה את הקשר הבלתי פוסק בינינו לקב"ה.